

Tongeren als het bestuurlijke en economische centrum van een agrarische regio in relatie tot de ravitaillering van de Rijntroepen: een beknopte status quaestionis

Robert Nouwen

De economische basis van de Gallo-Romeinse samenleving lag in het grondbezit en in de landbouw¹. Voor een goed begrip van de ontwikkeling van de Gallo-Romeinse landbouw is de historische geografie erg belangrijk. Tijdens de vroege middeleeuwen tot ca. 1000 domineerde in het Vlaamse binnenland bijna overal het natuurlandschap, met uitzondering van de regio's die reeds tijdens de Pax Romana in cultuur waren gebracht. Het betreft hier vooral Haspengouw en Zuid-Oost-Vlaanderen. Voor het overige zou Vlaanderen voor een groot gedeelte zijn ingenomen door bossen². Zij wisselden af met het cultuurlandschap dat onder invloed van de landbouw en de veeteelt reeds tijdens de late ijzertijd was gevormd. Het geeft aan dat de economische ontwikkeling van een regio afhankelijk is van een reeks factoren die gedeeltelijk constant, gedeeltelijk echter ook wisselend zijn: de geografische en geologische situatie, verkeerswegen, politieke ontwikkelingen, economische en sociale randvoorwaarden. Specifiek voor Tongeren zijn dit de vruchtbare bodem van Haspengouw, de plaats van de stad binnen het Romeinse wegennet en de nabijheid van de Rijn-limes. In zijn boek *Julius Caesar in België*³ wil de auteur H. Rombaut onder meer aan de hand van de historische geografie een verklaring geven voor het ontstaan en de ontwikkeling van Tongeren als graanleverancier voor onder meer de Rijntroepen. Zijn visie dienaangaande publiceerde hij eerder beknopt in een begeleidingsboek naar aanleiding van de Teleac-serie *Ste-*

---

¹ Vgl. M.-TH. RAEPSAET-CHARLIER, 1975, *Gallia Belgica et Germania Inferior. Vingt-cinq années de recherches historiques et archéologiques*, in: *ANRW*, II, 4, 102; H. HEINEN, 1985, *Trier und das Treverer Land in Römischer Zeit*, Trier, 141.

² A. VERHULST, 1995, *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen*, Gemeentekrediet, 105.

³ H. ROMBAUT, 2006, *Julius Caesar in België. De vroegste geschiedenis van Gallia Belgica historisch-geografisch benaderd vanuit De Bello Gallico*, Wetteren.

*den des tijds*⁴. De theorie wordt nu door H. Rombaut als zijn wetenschappelijke eigendom geponeerd⁵. Bovendien stelt de auteur haar voor als één van de dragende elementen van het betrokken boek. Zijn stellingen lijken ons een voldoende reden om een korte status questionis van de betrokken theorie te maken.

De studie van Romeins Tongeren in relatie tot het omliggende platteland kent reeds een hele geschiedenis. In de pre-industriële tijd was de gezinslandbouw of ook de kleine boerenlandbouw de motor van de samenleving. De Gallo-Romeinse landbouw was in wezen een overlevingslandbouw. Het was niet de marktprijs die de productie stuurde, wel het overleven van het eigen bedrijf en het eigen gezin. Zeventig tot tachtig procent van de bevolking was met dit systeem verbonden⁶. Dit betekent niet dat deze landbouw niet was geïntegreerd in een marktsysteem. Integendeel! Specifiek op de vruchtbare lössgronden rond Tongeren zien wij een expansieve agrarische ontwikkeling. Hier slaagden de boeren er in productieoverschotten te realiseren. Twintig tot dertig procent van de bevolking was niet direct actief in de landbouw. Zij woonden en werkten in de steden of in de landelijke centra of zij waren militairen in het Romeinse leger. De productieoverschotten vonden via de markten, de pachten en de belastingen hun weg naar deze consumenten. J. Paquay onderkende reeds in 1934 duidelijk het belang van het wegennet en het vruchtbare Haspengouw voor de ontwikkeling van Tongeren. Specifiek de volgende passage uit zijn standaardwerk over de geschiedenis en het patrimonium van Tongeren is erg interessant: “*Dank zij haar ligging op 't kruispunt van verscheidene groote verkeerswegen, was de stad Tongeren buitengewoon geschikt als marktplaats waar de landbouwers van de rijke en bedrijvige Haspengouwse streek hunne*

---

⁴ H. ROMBAUT, 1990, *Romeinse stad op een kruispunt van wegen: Tongeren*, in: M. VAN ROOIJEN (ed.), *Steden des tijds. Historische stadstypen in de Nederlanden*, Utrecht. Over het horreum schreef H. ROMBAUT, 1990, 15 het volgende: “Bovendien vereiste de aanwezigheid van al deze troepen (langs de Rijngrens) een gestage aanvoer van voedsel. Tegen deze achtergrond is de groei van Tongeren goed verklaarbaar. Niet alleen was het gebied rond Tongeren zelf, Haspengouw uiterst vruchtbaar en dus ideaal voor een intensieve teelt van graan, maar ook de nabijgelegen streken werden ingezet bij de voedselproductie ten behoeve van de grensplaatsen. Graan stroomde uit Haspegouw, zuidelijk Brabant, de streek tussen Dender en Schelde, het huidige Frans Vlaanderen en Henegouwen via het wegennet richting Rijngrens. Ten westen van Tongeren, net buiten de stad, op de plek waar de heirbanen van Bavay en Cassel samenkwamen, werd een stapelplaats voor graan, een horreum, ingericht. Dit horreum werd beheerd door de staat en kreeg Tongeren de functie van een logistiek centrum.” en op 17: “Tijdens deze periode (Pax Romana) groeide Tongeren uit tot een grote welvarende stad, met imposante monumenten en stedelijke voorzieningen. Het belangrijkste daarbij bleef het in steen herbouwde horreum. Aan dit enorme magazijnencomplex dankte Tongeren zijn welvaart. Het was meer dan 150 meter lang, 13 meter breed en had ruim dertig bergruimten. Qua omvang en structuur kon dit horreum zich meten met dat van Ostia in de buurt van Rome, dat graan afkomstig uit alle delen van het imperium opsloeg en doorvoerde naar de hoofdstad. De doorvoer van graan heeft ongetwijfeld een gunstig effect gehad op de handel in Tongeren.”

⁵ H. ROMBAUT, 2006, 13-14, n. 3. Vgl. ook de weblog van de betrokkene http://www.bloggen.be/julius_caesar_in_belgie/.

⁶ Vgl. E.M. WIGHTMAN, 1985, *Gallia Belgica*, 127.

opbrengst aan den man kwamen brengen”⁷. In die periode kende het onderzoek van het platteland ook enige belangstelling. Voor het villaonderzoek in België zijn vooral de studies van R. De Maeyer van belang. Dit onderzoek stond niet op zichzelf maar kaderde in een internationale aandacht voor deze problematiek⁸. 10 jaar na J. Paquay, in 1944, verwees H. Van de Weerd in zijn inleiding tot de Gallo-Romeinse archeologie van de Nederlanden naar de geografisch gunstige plaats die Tongeren innam in het wegennet, bovendien “gelegen in het noorden van het vruchtbare Haspengouw”⁹. De auteurs Paquay en Van de Weerd gaven duidelijk aan dat de Romeinse stad haar bloei en algemene welvaart voor een groot gedeelte dankte aan de agrarische exploitatie van Haspengouw en de Maasvallei. Het platteland oriënteerde zich op het nabijgelegen centrum, de civitas-hoofdplaats, in functie van de voedselvoorziening van haar inwoners en de handel in landbouwproducten. Die relatie tussen Atuatuca Tungrorum en het vruchtbare ommeland kwam ook reeds vrij vroeg voor in de internationale wetenschappelijke literatuur. Onder meer K. Scherling verwees enkele jaren na H. Van de Weerd, met name in 1948, hiernaar in zijn artikel over de Tungri in de *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*¹⁰. De vorderingen sedert de publicaties van De Maeyer vormden het onderwerp van een bijdrage van G. De Boe die een belangrijk gedeelte van zijn loopbaan wijdde aan het villa-onderzoek in België en werden nog eens 10 jaren later gesynthetiseerd in een overzichtsartikel van A. Van Doorselaer¹¹.

Inmiddels was de idee dat Atuatuca als economisch centrum een belangrijke rol speelde in de graanhandel, onder meer in functie van de ravitaillering van de Romeinse legioenen en hulptroepen langs de Rijn, zowat gemeengoed geworden. Het archeologisch onderzoek van het platteland in de regio, hoe beperkt ook, was hieraan beslist niet vreemd. In dit kader schreef Prof. S.J. De Laet in 1960 een erg interessante bijdrage. Een bijzonder belangrijke passage hieruit voor ons betoog is de volgende: “Tongeren, ten slotte, vormde het economisch centrum van de vruchtbare kleistreek van Midden-België. Zeer talrijke grote landbouw-

---

⁷ J. PAQUAY, 1934, *Tongeren voorheen. Geschiedkundige schets*, Tongeren, 8.

⁸ R. DE MAEYER, 1937, *De Romeinse villa's in België. Een archeologische studie*, Antwerpen; R. DE MAEYER, 1940, *Overblijfselen der Romeinse villa's in België*, Antwerpen. Voor Nederland kunnen wij e.g. verwijzen naar A.W. BYVANCK, 1943, *Nederland in den Romeinse tijd*, Leiden, II, 309 e.v. Vgl. in dit kader ook F. OELMANN, 1923, *Römische Villen im Rheinland*, in: *Archäologische Anzeiger*, 43, 228-250.

⁹ H. VAN DE WEERD, 1944, *Inleiding tot de Gallo-Romeinse Archeologie der Nederlanden*, Antwerpen, 89.

¹⁰ K. SCHERLING, 1948, *Tungri*, in: *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaften*, VII, A, 1351.

¹¹ Zie in dit kader G. DE BOE, 1971, *De stand van het onderzoek der Romeinse villa's in België* (Archaeologia Belgica, 132), Brussel; A. VAN DOORSELAER, 1981, *De Romeinen in de Nederlanden*, in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, 1, 59 e.v.. Vgl. verder R. LAURENT & D. CALLEBAUT, 1972, *De landelijke bewoning in de Romeinse Tijd* (Archeologische kaarten van België, 3), Brussel; E.M. WIGHTMAN, 1975, *The Pattern of Rural Settlement in Roman Gaul*, in: *ANRW*, II, 4, 584-657.

bedrijven waren in deze streek gevestigd. Het blijkt meer en meer dat ze niet voor de inheemse markt werkten, doch hoofdzakelijk de Romeinse garnizoenen aan de Neder-Rijn als afzetgebied hadden. Tongeren was het grote distributiecentrum voor deze villa's: de landbouwproducten werden er geconcentreerd en van daar naar de castra en de castella van de Rijn grens doorgestuurd¹². De auteur legt hier duidelijk een relatie tussen de gunstige bodemgesteldheid van Haspengouw enerzijds en de rol van Atuatuca Tungrorum als distributiecentrum, specifiek georiënteerd op de Rijntroepen, anderzijds¹³. Ook J. Mertens zit omstreeks die tijd op dezelfde golflengte¹⁴. Deze visie circuleerde niet alleen in Belgische wetenschappelijke middens. In het buitenland kunnen wij een passus van Edith M. Wightman uit 1975 citeren: *On the countryside as a whole, two factors in particular would make their mark. One, which would especially affect the eastern regions of Gaul, was the necessity of supplying the Rhine armies, principally with grain and leather. We do not know what arrangements were made in Gaul to ensure this supply, but to judge from the general prosperity which soon manifested itself in eastern Gaul they were less stringent than those described by Tacitus as operative in Britain, and possibilities for profit existed, to the benefit*

---

¹² S.J. DE LAET, 1960, *Schets van het ontstaan en de ontwikkeling van de stedelijke agglomeraties in Noord-Gallië in de Romeinse tijd* (Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België – Klasse der Letteren, XXII, nr. 6), Brussel. Deze visie wordt ook uitgedrukt door A. Verhulst in A. VERHULST & G. BUBLOT, 1980, *De Belgische land- en tuinbouw. Verleden en heden* (Mercatorfonds-Cultura), 8: “De concentratie van legers in deze streken vanaf het midden van de 1ste eeuw n. Chr. en de leveringen van landbouwproducten die nodig waren om in hun behoeften te voorzien, hebben aanleiding gegeven tot uitgestrekte ontginningen op de gemakkelijk te bewerken loessgronden van Midden-België, Zuid-Limburg, de Maasstreek en Belgisch Lotharingen die aansloten bij gelijkaardige gronden op de westelijke Rijnsoever, in Lotharingen, in Picardië en in Artois.”

¹³ In dit kader moeten wij wijzen op een duidelijk onderscheid met Tongeren als provisorisch militair steunpunt met logistieke functie tijdens de regering van Augustus. Zie hierover H. THOEN, 1991, *Römische Militäranlagen im westbelgischen Raum. Ein status quaestionis*, in: *Die römische Okkupation nördlich der Alpen zur Zeit des Augustus. Kolloquium Bergkammen 1989* (Bodenaltertümer Westfalens, 26), 49 verkeerd geïnterpreteerd door H. ROMBAUT, 2006, 13, n. 3. Vgl. Verder A. VAN DOORSELAER, 1981, 62; J. MERTENS, 1984, *Naissance d'une ville: Atuatuca Tungrorum – Tongres*, in: *Revue Archéologique de Picardie*, 3/4, 44 e.v.; W. VANVINCKENROYE, 1985, *Tongeren, Romeinse stad*, Tielt, 21 e.v.; W. VANVINCKENROYE, 1995, *Some Reflections on Tongeren (Prov. Limburg) in the Augustan Era*, in: M. LODEWIJCKX (ed.), *Archaeological and Historical Aspects of West-European Societies. Album Amicorum André Van Doorselaer* (Acta Archaeologica Lovaniensia Monographiae, 8), Leuven, 109-121; A. VANDERHOEVEN, 1996, *The earliest urbanisation in Northern Gaul. Some Implications of Recent Research in Tongres*, in: N. ROYMANS (ed.), *From the Sword to the Plough. Three Studies on the Earliest Romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam, 219; A. VANDERHOEVEN, 2001, *Das vorflavische Tongeren: Die früheste Entwicklung der Stadt anhand von Funden und Befunden*, in: *Genese, Struktur und Entwicklung römischer Städte im 1. Jahrhundert n. Chr. in Nieder- und Obergermanien* (Xantener Berichte, 9), 172-174; ook A. VANDERHOEVEN, M. MARTENS & G. VYNCKIER, 2001, *Romanization and Settlement in the Central Part of the Civitas Tungrorum*, in: S. ALTEKAMP & A. SCHÄFER, *The Impact of Rome on Settlement in the Northwestern and Danube Provinces* (BAR International Series, 921), Oxford, 71.

¹⁴ J. MERTENS, 1964, *Enkele beschouwingen over Limburg in de Romeinse tijd* (Archaeologia Belgica, 75), Brussel, 15-17.

of all¹⁵. Opmerkelijk is in ieder geval dat op dat ogenblik er nog geen sprake was van de vondst van *horrea* of magazijnen in Tongeren.

De studie van de *centuriatio*, één van de belangrijkste facetten van de historische geografie van het Gallo-Romeinse platteland¹⁶, toont verder onbetwistbaar de belangrijke plaats van Tongeren in het omliggende land. Professor J. Mertens heeft in Vlaanderen een baanbrekende rol in dit onderzoek gespeeld¹⁷. De *centuriatio*, een regelmatige landindeling, was één van de belangrijkste grondslagen voor de organisatie van de Gallo-Romeinse landbouw¹⁸. Het kadaster bestond in wezen uit een geometrisch netwerk van lijnen die in het landschap werden uitgezet. Dit gebeurde door de wegen, door de toegangswegen tot percelen, door grachten, door het leggen van stenen. De sporen van dit netwerk zijn dankzij de luchtfotografie op sommige plaatsen nog steeds zichtbaar in het landschap. Dit kadaster pasten de Romeinen in heel het Imperium Romanum toe. In oorsprong liet het toe om tijdens de stichting van *coloniae* landgoederen aan de nieuwe inwijkelingen toe te kennen. Dit was bijvoorbeeld het geval in Orange. Maar anderzijds was deze landindeling een uitstekend hulpmiddel in het kader van de landbouworganisatie. Het systeem liet toe de landbouwdomeinen te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren. Het platteland rond Tongeren vertoont eveneens sporen die met deze landindeling in verband worden gebracht. Ook hier lijkt het kadaster gekenmerkt door een zeer regelmatig plan waarbij de grenzen van de percelen elkaar in een rechte hoek snijden. In 1977 citeerde G. De Boe de volgende woorden van J. Mertens: “Een dergelijke regelmatige percelering die niet noodzakelijk ganse provincies dekt, liet toe de villa’s te spreiden en een rationele landbouwpolitiek te voeren; zij vergemakkelijkt tevens de oplossing van vele sociale problemen en droeg bij tot de romanisering van een autochtone bevolking, waaraan voorzeker een groot aantal landbouwwitbatingen werden toegewezen. Het geheel van deze landbouwwitbatingen vormt het agrarisch Hinterland van de vicus die het economisch centrum vormt, de markt langswaar de producten verder over Noord-Gallië en

---

¹⁵ E.M. WIGHTMAN, 1975, 623. De auteur verwijst naar Tacitus, *Agricola*, 19, 4-5.

¹⁶ Zie M.-TH. RAEPSAET-CHARLIER, 1975, 105-107. Wij verwijzen hier voor Gallië specifiek naar het belang van de *centuriatio* rond Orange waar talrijke fragmenten van een epigrafisch kadaster werden teruggevonden. Een goede introductie vindt de lezer in M.-E. BELLET, 1991, *Orange antique. Monuments et musée* (Guides archéologiques de la France), 89 e.v.

¹⁷ J. MERTENS, 1958, *Sporen van een Romeins kadaster in Limburg*, in: *Limburg*, 37, 253-260; J. MERTENS, 1964, specifiek 24 e.v. Verder e.g. F. ULRIX, 1959, *Centuriatio in de omstreken van Tongeren*, in: *Limburg*, 38, 34-40; C.H. EDELMAN & B.E.P. EEUWENS, 1959, *Sporen van een Romeinse landindeling in Zuid-Limburg*, in: *BROB*, 9, 49-56; W. VANVINCKENROYE, 1975, *Tongeren, Romeinse stad*, Tongeren, 56-57; A. VAN DOERSELAER, 1981, 58-59; W. VANVINCKENROYE, 1985, 79-81.

¹⁸ De naam *centuriatio* vindt haar oorsprong in het feit dat een perceel bestond uit honderd *heredia*. Een *heredium*, letterlijk een erfgoed, besloeg 240 x 240 voet (of circa 70 x 70 meter). Dit was de oppervlakte die een kolonist theoretisch kreeg toebedeeld. Ondanks het feit dat de *centuriatio* vermoedelijk werd uitgezet door de *agrimensores* of landmeters van het Romeinse leger, heeft de naam dus geen militaire connotatie. Over de naam, zie bijzonder J. MERTENS, 1958, 253, n. 1. Vgl. daar tegenover H. ROMBAUT, 2006, 82, n. 116.

vooral het Rijnland werden verspreid¹⁹. Deze zinsnede relateert de Romeinse landbouworganisatie rond Tongeren aan de Rijn grens en verwijst naar de handelsbetrekkingen tussen de beide regio's voor wat betreft landbouwproducten. Daarnaast was het kadaster van groot belang voor de inning van de belastingen die in natura werden voldaan. Dit zijn de *annona*, de jaarlijkse opbrengsten in graan die een soort belasting in natura waren. De *annona militaris* zijn specifiek die inningen die bestemd waren voor het levensonderhoud van militairen en beambten in de provincie²⁰. Deze opdracht was van wezenlijk belang en het laat zich vermoeden dat de Romeinse overheid dit op een erg gestructureerde wijze heeft georganiseerd. De *frumentarius* was de ambtenaar die de zorg voor de graanvoorziening droeg. Hij viel voor wat deze opdracht betreft onder de verantwoordelijkheid van de stadhouder. De *frumentarius* werkte vermoedelijk ook onder het gezag van de *procurator Augusti* onder wiens bevoegdheid het financiële beheer van Gallia Belgica viel. Zijn volledige titel was *procurator Augusti provinciarum Belgicae et utriusque Germaniae*. Zijn bevoegdheid strekte zich uit zowel over de provincie Gallia Belgica als over de provincies Germania Inferior en Germania Superior. Het was een reusachtig gebied. Enkel onder hen zijn bekend, onder meer T. Varius Clemens²¹, M. Bassaeus Rufus²² en M. Petronius Honoratus²³. Uitgangspunt voor het financiële beheer van de provincie en het innen van de belastingen was de *census*, een soort volkstelling gecombineerd met een schatting van het vermogen van de inwoners. Augustus hield de eerste *census* in Gallië in 27 v.C.²⁴ Om de twintig à dertig jaren werd een nieuwe *census* gehouden. De rechtstreeks verantwoordelijke beambte was de *procurator Augusti ad census accipiendos*, vrij vertaald 'de procurator belast met het ontvangen van de *census*'. Specifiek voor de Tungri is er één bekend: Q. Domitius Marsianus. Hij voerde ten tijde van M. Aurelius (161-180) een *census* door in de provincies Gallia Belgica en Germania Inferior en wel in het bijzonder in de bestuursdistricten van de Tungri, de Frisiavones en de Batavi²⁵. Met dit alles wordt de plaats van Atuatuca als civitas-hoofdstad ook geleidelijk steeds duidelijker. De stad was niet alleen een economisch centrum, belangrijk voor de

---

¹⁹ J. MERTENS, 1971, *Tienen, een Gallo-Romeinse nederzetting*, in: *Acta Archaeologica Lovaniensia*, 4, Leuven, 136; G. DE BOE, 1973, *De landelijke bewoning in de Romeinse tijd*, in, *OLL*, 28, 85-119, bijzonder 100-101. Vgl. J. MERTENS, 1964, 5.

²⁰ Betreffende de *annona*, zie beknopt W. SONTHEIMER, 1979, *Annona*, in: *Der Kleine Pauly*, 1, 363-364. Vgl. ook D. VAN BERCHEM, 1937, *L'annone militaire dans l'empire romain au troisième siècle*; T. BECHERT, 1983, 176.

²¹ *CIL*, III, 5214 & 5215

²² *CIL*, VI, 1599

²³ *CIL*, VI, 1625

²⁴ Cassius Dio, 53, 22

²⁵ M. BOULOUEDNINE, 1960, in: *Fasti Archaeologici*, 13, 285-286; *AE*, 1962, 183 & 1971, 491; H.G. PFLAUM, 1971, *Une lettre de promotion de l'empereur Marc Aurèle pour un procureur ducénaire de Gaule Narbonnaise*, in, *BJ*, 171, 349-366; R. NOUWEN, 1997, *Het municipium Tungrorum en de cohors II Tungrorum milliaria equitata c.l.*, in: *Limburg-Het Oude Land van Loon*, 76, 299-348, bijzonder 311-316; A. VANDERHOEVEN, 2001, 157.

handel in landbouwproducten, maar ook een bestuurscentrum waar de inning van de belastingen werd georganiseerd.

Het wetenschappelijk onderzoek verwijst ondertussen ook naar de dynamiek tussen stad en platteland in het kader van het romaniseringsproces *grosso modo* tijdens de Julisch-Claudische dynastie. De agrarische ontwikkeling van de regio schonk aan de inheemse adel immers de mogelijkheid om zich te transformeren van een martiale tot een agrarische elite. Fundamenteel is de studie van A. Vanderhoeven waarin hij schrijft: “*The early urbanisation of Tongres seems to show that an important part of the native rural aristocracy in the central loss area around the civitas capital chose the non-military way to integration*”²⁶. Van dergelijke lieden bleven enkele opschriften bewaard die de handel tussen de landbouwgebieden in Gallia Belgica en de Rijnngrens mooi illustreren. Een uitstekend voorbeeld is het volgende opschrift uit de 2de eeuw dat in Nijmegen, de garnizoensstad *Ulpia Noviomagus*²⁷, werd gevonden:

Matribus / Mopatibus / suis / M. Liberius / Victor / cives Nervius / neg(otiator)
fru(mentarius) v(otum) s(olvit) l(ibens) m(erito).

Aan zijn Matres Mopates, M. Liberius Victor, Nerviër, graanhandelaar, loste gaarne en terecht zijn gelofte in ²⁸.

Dit is een opmerkelijke tekst. De Nerviër M. Liberius Victor dankt zijn schutgodinnen ongetwijfeld omwille van zijn winstgevende handel. In Nijmegen was het Romeinse leger één van de belangrijkste afnemers van graan. Een vergelijkbaar opschrift heeft betrekking op de Tungri. Ook dit citeren wij hier even:

Deae / [Vir]adecd[i / civ]es Tungri / [et] nautae / [qu]i Fectione / [c]onsistunt /
v(otum) s(olverunt) l(ibentes) m(erito)

---

²⁶ A. VANDERHOEVEN, 1996, 222-224. Zie ook A. VANDERHOEVEN, M. MARTENS & G. VYNCKIER, 2001, 63.

²⁷ Hierover beknopt T. BECHERT & W.J.H. WILLEMS, 1995, *Die römische Reichsgrenze zwischen Mosel und Nordseeküste*, Stuttgart, 65 e.v. met verdere literatuur.

²⁸ CIL, XIII, 8725; M.E. MARIËN, 1980, *Belgica antiqua. De stempel van Rome*, Antwerpen, 155 & 420, n. 50; K.S. VERBOVEN, 2005, *Good for Business. The Roman Army and the Emergence of a 'Business Class' in the Northwestern Provinces (1st Century BC-3rd Century AD)*, in: *Impact of the Roman army (200 BC-AD 476): Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects (6th workshop Network 'Impact of Empire', Capri 2005)*, 10.

*Aan de godin Viradecdis. De burgers van Tongeren en de schippers die te Vechten wonen, hebben gaarne en terecht hun gelofte ingelost*²⁹.

Het opschrift was aangebracht op een altaar dat in 1869 in Vechten werd terug gevonden. In Vechten lag een belangrijk Romeins legerkamp³⁰. Viradecdis was vermoedelijk de schutsgodin van de Tungri. De *cives Tungri* en de schippers uit Vechten vormden waarschijnlijk een soort associatie die enkel kan worden verklaard door een commerciële relatie. De producten, waarin zij handel dreven, zijn niet vermeld. Maar het zou niet te verwonderen zijn indien deze handel zich situeert in het kader van de ravitaillering van het Romeinse leger langs de Rijn-limes. De twee opschriften vormen in ieder geval het materiële bewijs van structurele handelsrelaties tussen de Rijn-limes en het hinterland in Galia Belgica.

Uit het voorgaande blijkt dat de idee van Tongeren als agrarisch centrum van waaruit de graanoverschotten onder meer naar de Rijnlegers werden getransporteerd, reeds geruime tijd gemeengoed waren, niet alleen bij archeologen en historici van de oudheid, maar ook bij medievisten en landbouwhistorici van de nieuwe tijden. De wijze waarop de landbouw was georganiseerd, veronderstelt dat de overheid kon beschikken over stapelhuizen in de stad of de *vicus* die voor het omliggende platteland een centrumfunctie vervulde. De opgraving van het *horreum* aan de zuidwestelijke zijde van Tongeren net buiten de grote stadsmuur tussen 1967 en 1972 plaatst de voorgaande gedachten in een duidelijker perspectief. Het voornaamste bouwwerk van het complex bezat een zijvleugel van meer dan 30 regelmatige vertrekken over een totale lengte van 150 meter. Deze *horrea* waren van grondplan en afmetingen erg gelijkend met de monumentale stapelhuizen van Ostia en Rome³¹. In de vicus van Tienen troffen de archeologen eveneens sporen aan die wijzen op de mogelijke aanwezigheid van een *horreum*³². De graanmagazijnen van Tongeren moeten volgens J. Mertens en W. Vanvinckenroye worden gezien in het kader van de landbouworganisatie van de regio rond Tongeren. De civitas-hoofdplaats had duidelijk een functie als een bestuurlijk en een economisch centrum in een

---

²⁹ *CIL*, XIII, 8815; *ILS*, 4757. Zie R. NOUWEN, 1993, *De Tungri in het Imperium Romanum tijdens het Principaat* (doctorale verhandeling K.U.Leuven), II, 426 met literatuur.

³⁰ Hierover beknopt T. BECHERT & W.J.H. WILLEMS, 1995, 81 e.v.

³¹ Vgl. G. RICKMAN, 1971, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge. In de militaire kampen langs de Rijn werden de horrea reeds geruime tijd geïdentificeerd. De grootste militaire horrea bezaten een lengte van ca. 50 meter. De horrea van de Rijn-kampen waren gemiddeld 20 tot 30 meter breed. Zie hierover A. JOHNSON, 1983, *Roman Forts of the 1st and 2nd Centuries AD in Britain and the German Provinces*, London, 142-157, bijzonder 144-145.

³² A. VANDERHOEVEN, G. VYNCKIER & W. WOUTERS, 1997/1998: *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Zijdelsingestraat te Tienen (prov. Vlaams-Brabant). Interimverslag 1995-1996*, in: *Archeologie in Vlaanderen*, 6, 133-160, bijzonder 139-142.

agrarische regio van waaruit de troepen langs de Rijn werden bevoorraad³³. Ook in zijn volgende publicaties herhaalt W. Vanvinckenroye formeel en met overtuiging deze interpretatie³⁴. De interpretatie van de betrokken *horrea* van Tongeren en hun belang voor de bevoorrading van de Rijntroepen vinden wij ook terug in de buitenlandse literatuur. Onder meer T. Bechert en E.M. Wightman sluiten zich bij de visie van Mertens en Vanvinckenroye aan³⁵. Atuatuca was hiermee niet de enige Romeinse stad in de noordelijke provincies die zich ontwikkelde tot een agrarisch centrum van waaruit de troepen aan de limes werden bevoorraad. Ook in Trier bijvoorbeeld, meer bepaald op het terrein van het St.-Irminenklooster, kwamen in 1944 graanmagazijnen aan het licht³⁶. De regio rond de stad was zeer vruchtbaar. De wijnbouw was erg vermaard. De landbouw bloeide dankzij de militaire garnizoenen langs de Rijn³⁷. De *horrea* van Trier worden in dezelfde militaire context als deze van Tongeren geplaatst. Op het ogenblik dat de troepen omstreeks 400 van de Rijnlimes werden weggetrokken, hadden zij geen functie meer en gingen zij ten onder³⁸. Het is belangrijk te noteren dat J. Mertens en W. Vanvinckenroye zowel in hun verslag als in latere publicaties verwijzen naar de relatie tussen het *horreum* en het fiscaal beheer van de regio. De stelling van H. Rombaut³⁹ uit 1990 is in feite niet meer dan een zuivere overname van de wetenschappelijke theorie zoals deze met de jaren is gegroeid en door J. Mertens en W. Vanvinckenroye specifiek in relatie tot het *horreum* bij herhaling werd geformuleerd.

Tenslotte moeten wij nog even wijzen op het feit dat het gebouwencomplex waarvan de *horrea* deel uitmaakten, mogelijk nog een bijkomende functie hadden. Enerzijds mag de aanwezigheid van een klein troepencontingent worden verondersteld voor de bewaking van deze magazijnen. Hier kan onder meer worden gedacht aan de *beneficarii*⁴⁰. Maar mogelijk fungeerde dit complex ook als een verzamelplaats van rekruten voor de Romeinse *auxilia*. Indien de *horrea* werkelijk moeten worden gezien in het kader van de bevoorrading van de Rijntroepen, dan is een dergelijke veronderstelling niet onwaarschijnlijk. In ieder geval heeft Atuatuca Tungrorum als hoofdplaats van het bestuursdistrict van de Tungri vermoedelijk een rol dienaangaande gespeeld⁴¹. De centrale ligging van de stad in het wegennet en haar directe verbinding naar de Rijn grens toe, vormen bijkomende argumenten voor deze hypothese.

---

³³ J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, 1975, *Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren* (Publ.PGRM, 22), Tongeren, specifiek 59; W. VANVINCKENROYE, 1979, *Een Romeins gebouwencomplex extra-muros te Tongeren. Aanvullend verslag*, (Publ.PGRM, 26), Tongeren, specifiek 11. H. Rombaut, 2006, 82-83, n. 117 lijkt van oordeel dat W. Vanvinckenroye in het aanvullend verslag de theorie van de graanbevoorrading voor de Rijntroepen heeft verlaten ten voordele van een interpretatie als paardenstallen. Dit berust echter op een verkeerde lezing van de tekst. Het betreft immers een aanvullend verslag van opgravingen in september-oktober 1977. W. Vanvinckenroye verwijst nog wel degelijk naar de interpretatie van het complex als staatsmagazijnen, maar gaat hier niet verder op in. Slechts de nieuw gevonden constructies zijn te beschouwen als paardenstallen. Zie verder volgende voetnoot en bijhorende tekst.

Uit deze status quaestionis blijkt duidelijk dat het wetenschappelijk onderzoek met betrekking tot Tongeren als het bestuurlijke en economische centrum van een agrarische regio in relatie tot de ravitaillering van de Rijntroepen reeds een hele geschiedenis kent. De theorie dienaangaande werd helaas niet door Hans Rombout als eerste geponeerd, maar was reeds geruime tijd vóór 1990 in wetenschappelijke kringen verspreid. Een grondige studie van de volledige oudere literatuur is noodzakelijk indien men het intellectuele eigendom van een theorie opeist en de wetenschappelijke integriteit van derden uitdrukkelijk ter discussie stelt⁴².

Adres van de auteur:

Bilzersteenweg 29b

3700 Tongeren

---

³⁴ W. VANVINCKENROYE, 1975, 59-63; W. VANVINCKENROYE, 1985, 86-89.

³⁵ E.g. T. BECHERT, 1983, *De Romeinen tussen Rijn en Maas*, Dieren, 176 (vertaling van T. BECHERT, 1982 *Römisches Germanien zwischen Rhein und Maas*, München), 176-178; E.M. WIGHTMAN, 1985, 50. Verder is erg belangrijk A. VANDERHOEVEN, 1996, 228-229; A. VANDERHOEVEN, 2001, 172, n. 38.

³⁶ H. CÜPPERS (ed.), 1990, *Die Römer in Rheinland-Pfalz*, Stuttgart, 626 e.v.

³⁷ Hierover bijzonder H. HEINEN, 1985, 142: Vor allem jedoch waren es die Militärlager am Rhein, daneben die zivilen Siedlungen in ihrem Umkreis, die einen gewaltigen Markt für ländliche Produkte schufen.

³⁸ H. CÜPPERS (ed.), 1990, 628.

³⁹ H. ROMBAUT, 1990, 17-18 & H. ROMBAUT, 2006, 82 e.v.

⁴⁰ E. RITTERLING & E. STEIN, 1932, *Die kaiserlichen Beamten und Truppenkörper im römischen Deutschland unter dem Principat*, Wien, 57-58 & 78; J. MERTENS & W. VANVINCKENROYE, 1975, 59.

⁴¹ R. NOUWEN, 1993, I, 128-129; R. NOUWEN, 1997, *Tongeren en het land van de Tungri(31 v.Chr. – 284 n.Chr.)*, (Maastrandse Monografieën, 59), 76-77. Deze these komt ook voor in A. VANDERHOEVEN, 1996, 235.

⁴² H. ROMBAUT, 2006, 13-14, n. 3.